

Orhon Yazıtlarında Geçen Birleşik Eylemler

Nesrin Bayraktar*
(Ankara)

Özet: Bu çalışmada Orhon Yazıtlarında geçen birleşik eylemler ele alınmıştır. Kül Tegin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtları bağlamında tezlik, yeterlilik ve süreklilik anlamlı kurallı birleşik eylemler görülmektedir. Bu birleşik eylemler içinde tezlik anlamlıların en fazla çeşide sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kuralsız birleşik eylemlerin ise *tut-*, *kıl-*, *bol-*, *bér-*, *kal-*, *kör-* ve *buz-* yardımcı eylemleriyle yapılmıştır. Bunlar arasında en fazla çeşitte adla kullanılanlar *bol-* ve *kıl-* yardımcı eylemleridir. *bar-*, *bér-*, *kör-* ve *kal-* yardımcı eylemlerinin her iki tür birleşik eylemin kurulmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Orhon Türkçesi, birleşik eylemler, dil bilgisi

Abstract: This study explores compound verbs found in Orkhon monuments. There appear to be regular compound verbs that signify quickness, ability, and continuity in the monuments Kul Tegin, Bilge Kagan, and Tunyukuk. Regular compound verbs that denote quickness appear to be of great variety. Irregular compound verbs seem to be constructed with the verbs *tut-*, *kıl-*, *bol-*, *bér-*, *kal-*, *kör-* and *buz-*. Of these, *bol-* and *kıl-* are used with more nouns than others. The auxiliaries *bar-*, *bér-*, *kör-* ve *kal-* appear to be used for both regular and irregular compound verbs

Keywords: Orkhon Turkic, compound verbs, grammar

* Hacettepe Üniversitesi, bayraktar.nesrin@gmail.com.

Giriş

Türk dilinin bilinen en eski yazılı belgeleri olan Orhon Yazıtları, Türkçenin pek çok sorununun çözümünün yanında dil bilgisiyle ilgili pek çok ayrıntıyı da barındırmaktadır. Türkçede önemli bir yer tutan birleşik eylemler, başlıca iki türe ayrılmaktadır. Her iki türde de “birleşik olma” özelliği yardımcı eylemle birlikte kullanımdan doğmaktadır. Birleşik eylemlerden ilki eylem tabanına zarf-fiil eki ve yardımcı eylemle sağlanmaktadır. Bu türde yardımcı eylem, değişmediğinden kurallı birleşik eylem olarak adlandırılmakta olup tezlik, yeterlilik, süreklilik ve yaklaşıma bildirmektedirler. Orhon Yazıtlarında bu birleşik eylemlerden yalnızca tezlik, yeterlilik ve süreklilik anlamlı olanlarının varlığı tespit edilmiştir.

1. Kurallı Birleşik Eylemler

Türkçenin birleşik eylemlerinden yalnızca tezlik, yeterlilik ve süreklilik anlamlıların Orhon Yazıtlarında kullanıldığı; bu üç yazıtta yaklaşıma anlamlı birleşik eylem kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen birleşik eylemlerin *bér-*, *bar-*, *ıd-*, *kör-*, *u-*, *bil-*, *kel-* ve *kal-* yardımcı eylemleriyle kurulduğu görülmektedir. Bu yardımcı eylemlerin yazıtlarda *-A*, *-I* ve *-Gall* zarf-fiil ekleriyle birleştiği anlaşılmaktadır.

1.1. Tezlik Anlamlı Birleşik Eylemler: Orhon Yazıtlarında, tezlik anlamlı birleşik eylemlerin başlıca *bér-*, *bar-*, *ıd-* ve *kör-* olmak üzere dört yardımcı eylemle sağlandığı görülmektedir. Bunlardan *bar-* yardımcı eylemiyle sağlanan birleşik eylemlerin *-A* ve *-I* zarf-fiil eklerinin yanı sıra *-Gall* zarf-fiil ekiyle de birleşebildiği anlaşılmaktadır. Bu üç yazıtta *bér-* yardımcı eyleminin de *-A* ve *-I* zarf-fiil ekiyle birleştiği örnekler tespit edilmiştir. Ancak, *ıd-* ve *kör-* yardımcı eylemlerinin yalnızca *-I* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığı örnekler bulunmakta iken bu kullanımlar, genel dilde *-A* ve *-Gall* zarf-fiil ekiyle de kullanılabilme olasılığını göstermektedir.

1.1.1. Bar- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Tezlik Anlamlı Birleşik Eylemler: *Bar-* eylemiyle sağlanan ve tezlik anlamlı olan birleşik eylemler, yazıtlarda *-A*, *-I* ve *-Gall* zarf-fiil ekleriyle kullanılmaktadır.

-Abar- Bu yapıda bir örnek tespit edilmiştir. Bu yapı “uçuvermek, ölüvermek” anlamını vermektedir.

uçabar- (KT D24, KT GD, BK D13, BK D20, BK G10)

-Ibar- Bu yapıda olan 3 farklı örnek tespit edilmiştir.

ebirübar- (T 26), *yokadubarır êrmiş* (KT D10), *yêlübar-* (T 27)

-GAlIbar- Bu yapının tespit edildiği tek örnek bulunmaktadır.

evig barkıg yulgalıbardı (BK D32)

1.1.2. bër- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Tezlik Anlamalı Birleşik Eylemler:* Bu yardımcı eylemin yazıtlardaki örneklerde –A ve –I zarf-fiil ekleriyle birleştiği görülmektedir.

-Abër-: Bu yapı, yazıtlarda 2 örnekte tespit edilmiştir.

tutabër- (KT D1, BK D3), *basabër-* (T 38)

-Ibër-: Yazıtlarda kullanılan en yaygın kullanılan yapıdır. Bu yapının beş ayrı eylem tabanına getirildiği ve özellikle *êt-*, *süle-* ve *al-* eylemleriyle dörder kez kullanıldığı görülmektedir.

ëtibër- (KT D1, BK D2, BK D2, BK D3), *süleyübër-* (KT D8, KT D8, BK D8, BK D8), *alibër-* (KT D8, BK K9, BK K10, BK D8), *balbal kalubër-* (BK G7), *êşidübër-* (T 15).

1.1.3. id- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Tezlik Anlamalı Birleşik Eylemler:* Yazıtlarda id- eyleminin yardımcı eylem olarak kullanıldığı ve zarf-fiil ekiyle birleşerek birleşik eylem oluşturduğu iki örnek tespit edilebilmektedir. Bu iki örnekte de *id-* yardımcı eylemi –I zarf-fiil ekiyle kullanılmıştır.

-İd-: Bu yapı yazıtlarda iki eylem tabanına getirilmiş ve her ikisi de ikişer kez tespit edilmiştir.

elledük ilin ıçgınud- (KT D6, BK D7), *kaganladuk kaganın yitirüdmüş* (KT D7, BK D7)

1.1.4. kör- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Tezlik Anlamlı Birleşik Eylemler:* Yazıtlarda kör- eylemiyle oluşturulmuş tek bir birleşik eylem örneği tespit edilmiştir. Bu örnekte kör- eylemi *-I* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılmıştır. Türkçenin daha sonraki dönemlerinde sıklık artan ve alanı genişleyen bu yapının başlangıcının Orhon Türkçesi olduğu anlaşılmaktadır.

-İkör-: Bu yapı bir tek örnekte tespit edilmiştir. Ancak bu örnekte hareketle yapının *-A* ve *-Gall* zarf-fiil ekleriyle de kullanılabildiği öngörülebilir.

yëlükör- (T26)

1.2. Yeterlilik Anlamlı Birleşik Eylemler: Orhon Yazıtlarında, yeterlilik anlamı birleşik eylemlerin başlıca *u-* “muktedir olmak” ve *bil-* olmak üzere iki yardımcı eylemle sağlandığı görülmektedir. Bu yardımcı eylemlerle yapılan birleşik eylemlerin yalnızca *-I* zarf-fiil ekiyle birleştiği görülmektedir. Bu üç yazıtta *bër-* yardımcı eyleminin de *-A* ve *-I* zarf-fiil ekiyle birleştiği örnekler tespit edilmiştir. Ancak, farklı bağlamlara ve konulara sahip metinlerde *-A* ve *-Gall* zarf-fiil ekiyle de kullanılabilmek olasığını göstermektedir.

1.2.1. u- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Yeterlilik Anlamlı Birleşik Eylemler:* Yazıtlarda *u-* eyleminin yardımcı eylem olarak üç ayrı eylem tabanına getirildiği görülmektedir. Bunlardan birinde iki eylem tabanı peş peşe getirilmiş ve tek yardımcı eylemle birleşmiştir. Biri olumsuzluk ekini almış olan bu örnekler, yazıtlarda ikişer kez geçmektedir. Bu yapıların tamamı *-I* zarf-fiil ekini almıştır. Günümüz Türkçesinde yeterlilik kurallı

birleşik eyleminin olumsuzunu oluşturan yapının temeli bu döneme ait olmalıdır.

-Iu-: Bu yapıyla oluşturulmuş iki örnek mevcutsa da örneklerden biri iki eylem tabanına getirilmiş tek yardımcı eylemle oluşturulduğundan söz konusu yapının görüldüğü üç eylem tabanı mevcuttur.

étinü yaratınuuma- (KT D10, BK D9), *artatıudaçı érti* (KT D22, BK D19)

1.2.2. bil- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Yeterlilik Anlamlı Birleşik Eylemler:* Günümüz Türkçesinde yeterlilik kurallı birleşik eylemini oluşturan tek yapı olan bil- eylemli yapının temeli olduğu görülmektedir. Bil-eyleminin

-Ibil-: Bil- eyleminin yardımcı eylem olarak kullanıldığı bu yapının tek örneği mevcuttur. Bu yapı iki kez tespit edilmektedir.

körübil- (KT G11, BK K8)

1.3. Süreklilik Anlamlı Birleşik Eylemler: Türkiye Türkçesinde en fazla yardımcı eylemle kullanılan yapılar süreklilik anlamlı birleşik eylemler olmakla birlikte Orhon Türkçesinde kel- ve kal- olmak üzere iki farklı yardımcı eylemle yapılmış birleşik eylemler tespit edilmektedir. Bu iki yardımcı eylemle oluşturulmuş yapıların *-A* zarf-fiil ekiyle kullanılan biçimleri günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır. *kel-* yardımcı eylemiyle her üç zarf-fiil ekinin birleşimiyle oluşturulan süreklilik anlamlı birleşik eylem görülmektedir.

1.3.1. kel- *Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Süreklilik Anlamlı Birleşik Eylemler:* Süreklilik anlamı veren birleşik eylemler içinde her üç zarf-fiil ekiyle de kullanımı yazıtlarda mevcut olan tek birleşik eylemdir.

-Akel-: Bu yapıyla oluşturulmuş iki yapı tespit edilmiştir. Bu yapılardan biri aynı satırda üç kez geçmektedir.

yanakel- (KT D26), *basakel-* (BK D32, BK D32, BK D32)

-Ikel-: Bu yapıyı içeren üç eylem tabanı tespit edilmiştir.

ölü yitü kel- (KT D28), *körükkel-* (T 32)

-GAIKel-: Kel- eyleminin yardımcı eylem olarak kullanıldığı süreklilik anlamlı birleşik eylemlerden biri olan bu yapının yazıtlarda iki farklı eylem tabanına getirildiği görülmektedir.

sünüşgeli kel- (BK B32), *algalıkel-* (BK D32)

1.3.2. kal- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Süreklilik Anlamlı Birleşik Eylemler: Bu yardımcı eylemle oluşmuş bir yapı tespit edilmiştir. Bu örnekte *-I* zarf-fiil eki kullanılmıştır.

-Ikal-: Bu yapıyla oluşturulmuş tek örnek tespit edilmiştir. Bu örnek iki ayrı yazıtta görülmektedir.

yatukal- (KT K9, T19)

2. Kuralsız Birleşik Eylemler

Orhon Yazıtlarında kullanılış sıklığı sırasına göre *bol-*, *kıl-*, *bér-*, *tut-*, *buz-*, *kal-* ve *kör-* olmak üzere 7 farklı yardımcı eylemle oluşturulmuş kuralsız birleşik eylem tespit edilmiştir. Aynı ad ya da ad soylu sözcüğün farklı yardımcı eylemlerle kullanılabildiği görülebilmektedir. *yok bol-/yok kış-*, *kağan bol-/kağan kış-*, *bodun bol-/bodun buz-*, *kul bol-/kul kıl-*, *kün bol-/kün kıl-* gibi. Burada en dikkat çekici olan durum *bol-* ve *kıl-* eylemlerinin yardımcı eylem olmanın yanı sıra eylem olarak da kullanılabilmeleridir. Özellikle *kıl-* eyleminde bu durum açıkça görülmektedir.

2.1. Bol- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Bu yardımcı eylemle oluşturulmuş 25 ayrı örnek tespit edilmiştir. Bunlardan üçü deyim özelliği de göstermektedir. İdisiz bol-, yağsız bol- gibi örneklerde olumsuzluk eki almış sözcüklerle de birleşik eylem oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Yağı sözcüğü, bir örnekte de birinci çoğul kişi iyelik eki almıştır. Bir başka dikkat çekici özellik de sayı adlarıyla birleşik eylem yapılabilmesidir. Bu yardımcı eylemler içinde en fazla kullanılanı *yağı bol-* olup 10 kez tespit edilebilmektedir.

bodun bol- (BK D10, BK D37, T 56), *ël bol-* (T 56), *idisiz bol-* (KT D20), *kagan bol-* (KT D5, KT D5), *karı bol-* (T 56), *kergek bol-* (KT D4, KT D30, KT D34, KT K10, BK D5), *kul bol-* (KT D7, KT D24), *kul kullug bol-* (KT D21, BK D18), *kün bol-* (KT D7, KT D24, KT K9), *kün kul bol-* (KT D20, BK D17), *kün künlüg bol-* (KT D21, BK D18), *ulug bol-* (T 56), *yablak bol-* (KT K7, KT K11, BK D31), *yadak yabız bol-* (BK D32), *yağı bol-* (KT D9, KT D10, KT D34, KT K4, BK D9, BK D9, BK D26, BK D29, BK D30, T 31), *yagımız bol-* (T 20), *yay bol-* (BK B3), *yok bol-* (BK D10, BK D28, BK D40, BK G9, T 3), *yut bol-* (BK D21)

atı küsi yok bol- (KT D25, KT D26, BK D20, BK D21, BK D22, BK D36), *körür közüm körmez teg bilir iligim bilmez teg boltı* (KT K10), *yuyka kalın bolsa topulguluk alp ermiş yinçge yoğun bolsar üzgülüg alp ermiş* (T 12/13)

kırk artukı yëti yaşına boltı (KT KD), *yëti yüz er bol-* (KT D13, KT D13, BK D11), *yëtmiş er bol-* (BK D11)

2.2. kıl- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Bu yardımcı eylemle oluşturulmuş 12 farklı örnek tespit edilebilmektedir. *+sIz* olumsuz eki almış yağı sözcüğüyle oluşmuş biçimi ve *+lUg* eki almış ton sözcüğüyle oluşmuş biçimi de tespit edilebilmektedir. Bu eylemin yardımcı eylem olarak kullanıldığı örneklerden 10 tanesi *kıl-*, 2 tanesi *kış-* biçimiyle oluşturulmuştur. *üküş kıl-* ve *bay kıl-* toplamda altışar kez kullanılmıştır.

bay kıl- (KT G10, KT D16, KT D29, BK K7, BK D14, BK D23), *ükiş kıl-* (KT G10, KT D16, KT D29, BK K7, BK D14, BK D24), *baz kıl-* (KT D2, KT D16, KT D30, BK D3, BK D13), *kul kıl-* (BK D7, BK D20), *künj kıl-* (BK D7, BK D20), *balbal kıl-* (BK G7), *timag kıl-* (BK G15, *tonlug kıl-* (KT D29, BK D23), *yagısız kıl-* (KT D30, BK D24), *yég kıl-* (KT D29, BK D24).

kagan kış- (T 5), *yok kış-* (KT D32, KT K2, BK D24, T11, T21)

kıl- eyleminin ve bu eylemin edilgen çatı eki almış biçimi olan *kılın-* ve dönüşlü çatı eki almış biçimi olan *kış-* biçimlerinin Türkiye Türkçesinden farklı olarak yalnızca yardımcı eylem olmadığı anlaşılmaktadır. Bu eylem, tek başına “yaratılmak” anlamını vermektedir.

üze kök tenri asra yagız yér kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış (KT D1), *Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oğlu kañın teg kılınmaduk erinç* (KT D5, BK D6, BK D6), *kılın-* (T 1, T18)

2.3. bér- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Yazıtlarda 6 farklı ad soylu sözcükle kullanımı görülen bu birleşik eylemin *işig küçüg bér-* yapısında deyim oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı 8 kez geçmektedir. Bunlardan *ad bér-* ve *küç bér-* günümüz Türkçesinde de kullanılmaya devam etmektedir.

at bér- (KT D20, KT B, BK D17, BK D40), *bilig bér-* (T 11), *él bér-* (KT D25, BK D21), *kan bér-* (T 2), *küç bér-* (KT D12, BK D11, BK D32, BK D32)

işig küçüg bér- (KT D8, KT D9, KT D30, KT B, BK D8, BK D9, BK D9, T 52)

2.4. tut- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Yazıtlarda üç farklı kullanımı tespit edilmiştir. Bunlardan biri ikileme özelliği göstermektedir. *tut-* eylemiyle oluşturulmuş bu üç birleşik eylem içinde en sık kullanılanı *él tut-* olup dokuz kez tespit edilebilmektedir.

at tut- (KT D7, BK D7), *el tut-* (KT G10, KT D3, KT D3, KT G10, BK K8, BK D3, KT D3, BK D3, BK G9), *yér suv tut-* (KT D19)

2.5. buz- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Yazıtlarda 3 kez tespit edilen bu birleşik eylemin örneklerinden biri, günümüz Türkçesinde de kullanılmaya devam eden *ev bark* ikilemesine dayanmaktadır.

bodun buz- (BK D39), *evin barkın buz-* (BK D34, BK D37), *süsin buz-* (BK D34, BK D37)

2.6. kal- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Yazıtlarda *kal-* yardımcı eylemiyle kurulmuş bir birleşik eylem tespit edilebilmektedir. Bu birleşik eylem üç kez geçmekte olup ad bölümü *+sIz* olumsuzluk ekini almıştır.

idisiz kal- (KT D20, BK D16, BK D17)

2.7. kör- Yardımcı Eylemiyle Oluşmuş Birleşik Eylemler: Yazıtlarda bir örnekte tespit edilebilen bu birleşik eylem, günümüz Türkçesindeki *eziyet çek-* birleşik eyleminin Orhon Türkçesindeki karşılığı olmalıdır.

emgek kör- (BK D16)

Sonuç

Bu çalışmada Orhon Yazıtlarında geçen birleşik eylemler ele alınmıştır. Konu açısından sınırlı bir söz varlığına sahip olması beklenen üç yazıtta hem kurallı hem de kuralsız birleşik eylemler tespit edilebilmektedir. Tezlik, yeterlilik ve süreklilik anlamlı kurallı birleşik eylemler bulunmaktadır. Genel olarak birleşik eylemlerin *-Gall*, *-A* ve *-I* zarf-fiil ekleriyle kurulduğu görülmektedir. Orhon Yazıtlarında *bér-*, *id-*, *bar-* ve *kör-* olmak üzere tezlik bildiren dört yardımcı eylem, *u-* ve *bil-* olmak üzere yeterlilik

bildiren iki yardımcı eylem ve *kal-* ve *kel-* olmak üzere süreklilik bildiren iki yardımcı eylem bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yazıtlarda kuralsız birleşik eylem kurmak için *tut-*, *bol-* *kıl-*, *bër-*, *kal-*, *kör-*, *buz-* olmak üzere yedi yardımcı eylemin kullanıldığı görülmektedir. Aynı adın farklı yardımcı eylemlerle birleşik eylemler oluşturabildiği ve yardımcı eylemlerin deyimler kurabildiği, ayrıca ikilemelerle kurulan birleşik eylemlerin de tespit edilebildiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

- ARAT, Reşit Rahmeti (1928) “Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen”, *UJb*, Band VII, Heft 1-4.
- BAYRAKTAR, Nesrin (2004) *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2015) *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Uygur Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilgesu Yayınları, Yenilenmiş 3. Baskı.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017) *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- TEKİN, Talat (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-5.
- TEKİN, Talat (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-9, 2. Baskı.
- TEKİN, Talat (2010) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.
- TEKİN, Talat (2017) *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara: Bilgesu Yayınları.